

II. MEŞRUTİYET DEVRİ VE İSLAMCILIK BAĞLAMINDA VOLKAN GAZETESİ THE 2nd CONSTITUTIONAL PERIOD AND THE NEWSPAPER OF VOLKAN WITHIN THE CONCEPT OF ISLAMISM

Ahmet ÇETİNTAŞ*

Öz

Bu makalede öncelikli olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma çabalarının görülmeye başlandığı dönemlere paralel bir şekilde olgunlaşma süreci içerisine girmiş bulunan, siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimizin tarihsel arka planına dair sosyolojik bir analiz yapılmıştır. Bu çerçevede varmış olduğumuz kanaatlerden hareketle, siyasal ve düşünsel bir fikir hareketi olarak tanımlayabileceğimiz İslamcılık bağlamında, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği koşullar içerisinde yayın hayatına başlamış olan Volkan Gazetesinin temel yönelimlerine dair bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Bu tespitleri yaparken Volkan Gazetesi ve Derviş Vahdeti hakkında hala devam etmekte olan tartışmalar taraf olunmamış ve objektif bir yaklaşımla gazetenin tam ve aynı metninden yapılmış tercümesine müracaat edilerek fikri alt yapısının ana hatları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapmış olduğumuz çalışma bir bütün olarak siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimizin kaynaklarına ışık tutmayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İslamcılık, Volkan Gazetesi, Batılılaşma, Fikir Hareketleri.

Abstract

In this article, a sociological analysis, initially, has been conducted with regard to the historical background of our political and ideological movements which underwent into a maturity period in parallel with the periods in which the efforts towards westernization across the Ottoman Empire were noticed. Based on the opinions we reached within this concept, a frame with regard to the basic orientations of the newspaper of Volkan, which started its publication life in the conditions in which the 2nd Constitutionalism was declared within the concept of Islamism which we can define as a political and ideological movement, was tried to form. Performing these evaluations, the ongoing disputes concerning the newspaper of Volkan and Derviş Vahdeti were not favoured, and the basic lines of the ideological substructure of the newspaper by applying to the translation from the original and full text were objectively tried to exhibit. As a whole, the study which we have conducted is aimed to shed lights on the sources of our political and ideological movements.

Keywords: 2nd Constitutionalism, Islamism, Newspaper of Volkan, Westernization, Ideological Movements.

Giriş

II. Meşrutiyet devri siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimizin tahlili noktasında özellikle üzerinde durulması gereken bir zaman dilimine işaret eder. Dönemin kendine has koşulları içerisinde ele alınabilecek birtakım hususiyetleri bulunuyor olsa da II. Meşrutiyet dönemini gerek Batılılaşma çabalarının seyri gerekse siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimizin olgunlaşması süreçlerinin bütününden soyutlayarak ele almak mümkün değildir. Dolayısıyla Batılılaşma ya da Batı medeniyeti dairesine girme problemi ile paralel bir şekilde geliştiğini söyleyebileceğimiz siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimize dair bir analiz, değer yüklü bir kavram olarak "Batılılaşma" çabalarımızın kaynaklarına inmeyi gerekli kılmaktadır. Bu zorunluluk, yapmış olduğumuz çalışma açısından, yapısal değişimin unsurları olarak nitelendirebileceğimiz sürecin muhataplarına, milletlerarası olaylara ve bunların imparatorluk içerisindeki yansımalarına değinmeyi bir mecburiyet haline getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma çabaları ile siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimizin olgunlaşmasına dair sürecin 1839 Tanzimat Fermanı ile başladığı söylenebilir. Bu süreç Islahat Fermanı (1856) ve I. Meşrutiyet'in ilanı ile (1876) devam etmiş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile kesintiye uğramış gibi gözükse de II. Meşrutiyet'in ilanı ile (1908) yeniden canlanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak Cumhuriyet Türkiye'sine kadar uzanan çizgide siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimizin tarihsel arka planını oluşturmuştur. Genel anlamda siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimizin bütününe dair bir çerçeve çizmeyi, özelde ise bu fikir hareketlerinden biri olarak karşımızda duran İslamcılığın ne türden koşullar altında hangi çeşit eğilimleri barındırdığını izah edebilmeyi amaçlayan çalışmamız, bu alanda yürütülmüş akademik çalışmalar bütününe katkı sağlama hedefine odaklanmıştır.

1. Batılılaşma Sürecinde İlk Adımlar

Batılılaşma çabalarının aynı zamanda bir kültür ve medeniyet değişmesi olarak ele alınabilecek bazı sonuçlar doğurduğu düşünüldüğünde bu çabaların bazı problemleri de beraberinde getirmesi muhtemeldir.

* Dr. Arş. Gör., İnönü üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ahmet.cetintas@inonu.edu.tr.

Nitekim hangi modernleşme model ya da metotlarının daha hızlı ve kolay gerçekleştirilebileceği hususu ile Batı medeniyetinin nelerden ibaret olduğu ve ortaya çıkabilecek problemlerin nasıl asgari düzeyde tutulabileceği konusunda ortak bir anlayışın çoğu zaman var olmayışı bu bağlamda ortaya çıkan fikirlerin çeşitliliğine de sebep olmuştur (Güngör, 2012: 87). İşte tam da bu noktada Osmanlı imparatorluğunun yıkılma devirlerinin Batılılaşma serüvenimizin tarihsel arka planı açısından büyük önem arz ettiğini söyleyebiliriz. 17. yüzyılın sonlarından itibaren başlatılabileceğimiz bu süreç öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'nın bir model olarak izlenmesine ilişkin birtakım kanaatlerin yeşermesine zemin hazırlayacak herhangi bir gereklilik bulunmamaktaydı. Ayrıca imparatorluğun içerisinde bulunduğu medeniyet dairesinin Batı'nınkinden üstünden olduğuna dair kanaatler de oldukça yerleşik bir durumdaydı (Mardin, 1997a: 10). Ancak Batı medeniyeti hakkındaki bu yerleşik anlayış yıkılma devirlerinde de kendini önemli ölçüde hissettirmiş ve belki de imparatorluğun gelişmeye kapalı bir hal almasına sebep olan etkenlerden birisi olmuştur. Bu dönemde imparatorluğun niçin gerilediğine dair verilen cevapların büyük bir bölümünü yönetimin bozulması ve somut olarak Batı'nın askerî üstünlüğünün artması şeklinde beliren kanaatler oluşturmaktaydı. Nitekim daha 18. yüzyılın başlarında Batı'nın askerî kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirilebileceğinin yolları aranmaya başlanmıştır (Lewis, 1998: 42). Bu bağlamda, askerî yenilikler yapma şeklinde kendini gösteren ilk Batılılaşma çabalarının, imparatorluğun toprak kayıplarının etkisi altında şekillenen pratik bir ihtiyaçtan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bahis konusu dönem genişleme siyasetine dayanarak kurulmuş bir devlet yapısının ve iç düzeninin niteliğinde birtakım değişmelerin yaşandığı zaman dilimine işaret eder. Nitekim Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları Batı sınırlarında yeniden oluşmakta olan dengelerin habercisi olmuş ve imparatorluğun hiç olmazsa Avrupa cephelerinde genişleme siyasetinden vazgeçerek karşı genişleme hareketlerini durduracak savunma tedbirlerini aramaya yönelik girişimler olarak yorumlanabilirler (Kunt vd.,1997: 51-54).

Müslüman Doğu ve Hristiyan Batı arasındaki sınır hattında doğmuş bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı medeniyeti ile olan kültürel, iktisadi ve askerî münasebetlerinin çok daha öncelere dayanan boyutlarını göz ardı etmemekle birlikte, Batı medeniyetinin seçilmiş bazı unsurlarının taklidine ve benimsenmesine doğru ilk bilinçli adımların 18. yüzyılın başlarında izah etmiş olduğumuz dönemsel koşullar etrafında atıldığını söyleyebilmek mümkündür (Lewis, 1997: 46). Gelinek noktada kuvvetler dengesinin Osmanlı İmparatorluğu aleyhine bozulmuş olması imparatorluğu dengeyi düzeltme yolunda çare arayışlarına zorunlu olarak itmiştir. Bu dönemde yönetim ve askerî alandaki bozulma batılılaşma çabalarının pratik sebebinin oluşturmakla beraber esasen Osmanlı imparatorluğunun kültür unsurlarında ve buna bağlı olarak sosyal kurumlarında da bir zayıflama söz konusu idi. Kültür hayatındaki dinamik vasfın kaybolması ilk Batılılaşma çabalarının temelsiz ve şekli çabalardan öteye gidememesine sebep olmuştur.

Erol Güngör (2003: 374) tarafından "İki kâbus arasında geçen tatlı bir rüya" olarak tanımlanan Lale Devri her ne kadar matbaanın girişine vesile olarak yazın ve düşün hayatında ilk ciddi tesirlere sebep olmuşsa da bu dönem daha çok Batı'nın zevk ve gösterişine hayranlık ve Fransız mimarisinin örneklerinin İstanbul'da görülmeye başlanmasından öte başka bir şeyle karakterize olamamıştır. Saraydaki zevk ve sefahat, İran seferinden gelen olumsuz haberlerle birleşince, Patrona Halil İsyanı (1730) patlak vermiş ve bu dönem sadrazam İbrahim Paşa'nın idamı ve III. Ahmed'in tahttan indirilip I. Mahmud'un tahta geçirilmesiyle kapanmıştır. Böyle bir son, Batı ile kurulan ilişkilerde halkın yararının gözetilmemesi temelinde, Batılılaşma ile birlikte gelen etki-tepki mekanizmasının da ilk örneğini teşkil eder. Batı'nın askerî yapılanmasından örnek alma çabaları I. Mahmud (1730-1754), I. Abdulhamid (1774-1789) ve özellikle III. Selim zamanında (1789-1807) hızlanmış fakat bu etki-tepki mekanizması sebebiyle birçok kez sekteye uğramıştır. Yine de daimî hale gelmeye başlayan Osmanlı elçilikleri aracılığıyla imparatorluğun Batı ile münasebeti artmış ve bu elçilikler batılılaşma çabalarına kaynaklık eden önemli mecralar olarak işlev göstermişlerdir. Nitekim Avrupa'yla ilgili ilk sistematik değerlendirmeler devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak ortaya çıkmış, Batı'nın bir model olarak benimsenmesine dayalı Tanzimat yani düzeltme teklifleri de buradan kaynaklanmıştır (Mardin, 1997a: 11).

Fransız ihtilali sonuçları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumun hemen her katmanını etkileyen bir fikir hareketidir. Fransız ihtilali ile yayılmaya başlayan özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi fikirler Osmanlılar için elbette tamamıyla yeni ve garip fikirler de değildi. Temel hak ve hürriyetlere ilişkin esaslar elbette mevcuttu. Her ne kadar gayri Müslümanlar ile Müslümanlar arasındaki eşitlik farklı yorumlansa da bunlar genel bir huzursuzluğa sebebiyet verecek derinliğe sahip değillerdi (Lewis, 1996: 247-248). Nitekim Osmanlı cemiyeti müesseseleri, teşkilatları ve zihniyeti itibariyle Batı'dan tamamıyla farklı bir yapıya sahipti. Bu farklılığın temellerinde ise İslam ve tarihi Türk devlet felsefesi ve geleneğinin önemli etkisi vardı. Ancak bu kaynaklar kimi zaman Batılılaşma çabalarının karşısında birer direnç kaleleri olarak

da dikilebiliyordu (Dinçer, 1988: 46-47). Fransız ihtilali ile yayılmaya başlayan fikirler Osmanlı İmparatorluğu'nda bilhassa milliyet esasında, kişiler üzerinde değil daha çok gruplar üzerinde etkili olmuştur. Böylece imparatorluk bünyesindeki milletler arasında önce eşitlik sonra da milli özgürlük seslerinin yükselmesine sebep olmuştur (Lewis, 1998: 54-57). Bu bağlamda III. Selim dönemi bilhassa Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan fikirlerin imparatorluk içerisine girmeye başlaması sebebiyle de önemli bir zaman dilimini oluşturur. Her ne kadar Fransız ihtilali kaynaklı fikirlerin çok çeşitli kanalları takip ederek zaten nüfuz edebileceği söylenebilirse de bu fikirlerin imparatorluk içerisine girişinde Fransızların bizatihi göstermiş oldukları çabaların da etkili olduğu açıktır.

İlk esaslı ve geniş kültür değişmelerinin yaşandığı III. Selim devrinde, ordu hariç hiçbir sahada halkın yaşayış tarzı, örf ve âdeti, kılık kıyafeti ile ilgili unsurlar genel olarak değiştirilmeye çalışılmamıştır (Turhan, 1994: 137). Bu dönemde Batılı modern bir teknikle yetiştirilecek olan Nizam-ı Cedid adlı yeni bir askerî sınıf ve bu sınıf için yeni bir hazine oluşturuldu. Esasında Nizam-ı Cedid bir takım yeni Hatt-ı Hümayunlar dizisi olup, eyalet yöneticiliği, eyalet vergileri, tahıl ticaretinin denetimi ve diğer bazı mali konular hakkında yeni düzenlemeleri kapsıyordu. Deyim daha sonraları yeni askerî birlikler için kullanılır olmuştur.

III. Selim döneminde gösterilen çabaları öncelikle göre nispeten daha şuurlu gayretler olarak nitelendirebilirsek de II. Mahmud döneminde (1808-1839) daha geniş çaplı reform hareketlerinin yapıldığını görmekteyiz. II. Mahmud, III. Selim' in sonuçlandıramadığı Yeniçeri ocağını kapatma işini Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu teşkil ederek (Vaka-i Hayriye 1826) tamamlamıştır. Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinin açılması da bu döneme rastlar. Yine orta tahsili temin amacına yönelik rüştiye mektepleri, Mekteb-i Ulum-i Edebiyye, Mekteb-i Maarif-i Aliyye ve Gruba Mektepleri gibi ilk sivil okulların açılması da bu devrin sonlarına rastlar. Merkezi otoritenin güçlendirilmesi bağlamında önemli bir tehdit oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasının yanı sıra yine bu amaca hizmet edecek birtakım tedbirlerin alınmasına yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Nüfus sayımı, mülk yazımı, tımar sisteminin kaldırılması ve Evkaf Nezareti'nin kurulması, haberleşme ve ulaştırmanın ülke geneline yayılması için posta ve telgrafın yaygınlaştırılması, demiryolu ağının genişletilmesi gibi çabalar esasında bu amaca hizmet etmekteydi. Çünkü II. Mahmud merkezi otorite güçlenmedikçe ıslahatların başarıya ulaşamayacağını düşünüyordu. Ayrıca resmî ilânlar ve gayri resmî duyurular dışında iç ve dış gelişmelere ilişkin haberlerin de basıldığı ilk gazete olan Takvim-i Vekayi'nin yayın hayatına başlaması da (1831) bu döneme rastlar. Yine de Takvim-i Vekayi'nin resmî bir gazete olduğu, bu sebeple de neşredilen makalelerin devletin resmî görüşlerini yansıttığını belirtmemiz gerekir. 1860'tan itibaren ise sadece resmî duyurular ve kabul edilen yasa metinleri yayınlanır olmuştur (Kunt vd., 1997: 108-119). Ancak belirtmemiz gerekir ki II. Mahmud devri, bütün Batılılaşma tarihimizde ayrı bir devrin başlangıcını oluşturacak nitelikte bazı özelliklere sahiptir. Yaşanan değişmelerin devlet ve saray teşkilatında, yaşayış tarzında, kılık ve kıyafette yapılan yenilikler bağlamında ayırt edici birtakım özelliklere sahip olduğunu söylemek zorundayız. Her şeye rağmen yine bu devir de Batı medeniyetinin özünü, mahiyetini ve esas unsurlarını tayin edememek hususunda daha öncelilerden ayrılmaz (Turhan, 1994: 145-152).

2. Düzenlemeler ve Reformlar: Tanzimat Devri

Osmanlı İmparatorluğu, Batı karşısında aldığı ilk yenilgiden itibaren Batı ile arasında kendi aleyhine genişleyen dengesizliği gidermenin yollarını aramıştır. Askerî ve idarî alandaki geleneksel sistemi revize etme çabalarından öteye çokta fazla gidemeyen bu çabalar, özellikle Batı ile kurulan daimî ilişkiler süreci içerisinde Avrupa da resmî görevlerde bulunmuş veya eğitim almış yeni bir aydın grubunun gelişmesi ile birlikte yeni bir hal almaya başlamıştır. Nitekim Türk aydınının fark edilebilir tarihsel-toplumsal bir kategori ve misyon sahibi bir grup olarak ortaya çıkışı Tanzimat devrine (1839-1877) rastlamakta ve Tanzimat devri bu özelliği itibarıyla de batılılaşma çabalarımızın tarihsel seyri açısından önem arz eden ayırt edici bir konuma sahip olmaktadır (Genç, 2007: 136). Bu dönem, Bab-ı Âli bürokratlarının reform hareketlerine öncülük ettiği ve yönetime hâkim olduğu bir dönem olarak da dikkat çekmektedir. Nitekim reformları yürürlüğe koyanlarla aydınlar aynı insanlardır. Bu bağlamda "aydın-bürokrat" tipinin ortaya çıkışı da yine bu döneme rastlamaktadır. (Ortaylı, 1987: 20). Dolayısıyla, 1839'da II. Mahmud'un vefatı üzerine yerine geçen oğlu Abdulmecid'in (1839-1861) rızasıyla Reşit Paşa tarafından kaleme alınmış olan, Osmanlı tarihinde tümüyle Tanzimat diye bilinen ıslahat fermanlarının ilkinin yazılıp ilan edilmesinde her şeyden önce böyle bir farklılığın tespit edilmesi gerekir. 3 Kasım 1839'da İstanbul Gülhane meydanında okunan Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile hiçbir teminat göstermeksizin bütün vatandaşlara eşit haklar, mal ve can emniyeti vaat ediliyor, mâli, askerî ve adlî sahalarda bazı reformlar ileri sürülüyordu. Bu sebeple Tanzimat aynı zamanda o döneme kadar doğrudan doğruya dokunulmamış bulunan siyâsî ve kültürel alanlara da reformların yayılması hareketi olarak görülebilir (Karpaz, 1996: 34). Bu dönemde, düşünce alanında da

İslahat yapma gereği doğal olarak Batı sosyal hayatı ve adetlerinin benimsemenin kapılarını aralamış (Kuran, 1994: 22), açık bir şekilde ilk defa Batı'nın kılavuzluğu kabul edilerek dillerinin öğrenilmesine gayret gösterilmiştir (Meriç, 1980: 278). Nitekim Batı'nın askerî ve idarî yapısı Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılırken bile Batı'nın günlük kültürü Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başlamış, insanların giyimlerinden toplumsal olarak ilişki kurma biçimlerine ve hatta evlerin döşenme tarzlarına kadar her alana nüfuz etmiştir (Kongar, 1985: 357).

Elbette tüm bu reform girişimleri 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda çözülmesi gereken üç temel sorunla yakından ilgiliydi. Bunların üçü de Osmanlı reformcularının millî devlet model alınarak bir devlet kurma girişimlerine ilişkindi ve üçü de merkez ile çevre arasındaki ilişkileri harekete geçirmekle beraber bunu bir bakıma zorunlu kılmaktaydı. Bunlardan birincisi, gayrimüslim grupların millî devlet içerisinde bütünleştirilmesi, ikincisi, çevrenin Müslüman unsurları için de aynı şeyi yapmak ve son olarak da bu birbirinden ayrı öğelerin politik sisteme anlamlı bir katılımda bulunacak duruma getirilmesiydi (Mardin, 2009: 131-132). Nitekim II. Mahmud devrinin sonlarına doğru Batı'da görevli bulunan Osmanlı elçileri (Avusturya Büyükelçisi Sadık Rifat Paşa ile Londra elçiliği, dışişleri bakanlığı ve sadrazamlık görevlerini yürütmüş Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşa gibi) Batı'nın yeni bir özelliğini keşfetmişlerdi. 18. yüzyıl Avrupa'sında bazı krallar, teb'anın verimliliğini artıracak koruyucu tedbirler bütünü devlet inşaatına bir politikası haline getirmişlerdi. Kralın otoritesini bir temsilciler meclisiyle paylaşmadığı ülkelerde bile millî devlet kurmak isteyen hükümdarlar teb'anın mülkiyet haklarının garanti altına alınmasının zorunluluğunu anlamışlar ve eğitimi halka yaymanın kendilerine getireceği faydayı algılamışlardı. Millî devletlerin kurulmasına ve orta sınıfların güç kazanmasına paralel yürüyen bu politika aynı zamanda millî bütünlük kurmayı ve feodalizmden kalan imtiyaz sahiplerini temizlemeyi amaçlıyordu. Bahsi edilen dönemde yapılan uygulamalara devlet bilimlerinde "kameralizm" adı veriliyordu. Elbette Osmanlı İmparatorluğu'nda feodalizm kaynaklı imtiyaz sahiplerinden bahsedilemeye de bu metodun imparatorluk açısından önemi, farklı unsurlara sahip bir ülkede birleştirici rol oynayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktaydı ve ancak bu yolla "Osmanlılık" şuurunun yaratılabileceği düşünülüyordu (Mardin, 1997a: 12-13). Bu hususta şahsî mutlak hâkimiyetin bir dereceye kadar sınırlanması ve idarenin kontrolü hususunda ilk girişim olma özelliği taşıyan Sened-i İttifak'tan (1808) sonra ilan edilen ve temel olarak devletin siyâsî yapısında esaslı bir değişiklik yaratma arzusu taşıyan Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu düzenlemenin sosyolojik bir olgu olarak Avrupa kaynaklı akımlarla yıpranmakta olan Osmanlı toplumsal yapısında "hürriyet-düzen" dengesini sağlamak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modern bir anayasa temelinde oturtulması istikametinde bir bakıma mecburi olarak atılmış ilk adım ve Batılılaşma hareketi olarak okunması gerekir (Abadan, 1957: 3,15).

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte gelişen süreçte esas tehlikeyi ise Batı'nın kurumlarının imparatorluk içerisine girişi değil bu kurumların özünü yitirerek imparatorluk içerisine girişi oluşturmaktaydı. Bunun yanı sıra Tanzimat öncülerinin (Reşit Paşa ve takip eden dönemde Ali ve Fuat paşalar) öngöremediği bir diğer şey de Batılı devletlerin ticari anlamda birbirlerine karşı giderek daha da şiddetlenecek olan bir çatışma içerisine girmiş olmalarıydı. Nitekim 19. yüzyıl ilerledikçe Avrupalı devletlerin emperyalist politikaları tamamen içselleştirdikleri görülmektedir. Süreç bu yönde ilerlerken imparatorluk imzalanan çeşitli ticaret antlaşmalarında dahi kendi çıkarlarını koruma becerisini sergileyememekteydi (Mardin, 1997a: 13). Siyasal ve düşünsel fikirlerin çeşitlenmeye başlaması ve tartışmaların çoğalışı da işte böyle bir zaman diliminde kendini göstermeye başlamıştır. İmparatorluğun çeşitli kademelerinde görev almış Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) yönelttiği ilk eleştirilerin güçlü sesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre yeni şartlar karşısında eskiyi büsbütün ve derhal inkâr yoluna sapmak ne kadar yanlışsa zamanın gereklerine karşı durup değişmemeye çalışmak da o derece zararlı ve tehlikelidir (Meriç, 1997: 188).

Tanzimatçılara karşı ilk sistematik eleştiriler ise 1856'da İslahat Fermanı'nın ilanından sonra 1860'larda başlayabildi. Din farkı gözetmeksizin bir "Osmanlı vatandaşlığı" oluşturma gayesi güden ferman, süreç içerisinde Müslüman olmayan unsurlar lehine mali kaynaklarının ve organizasyon bilgilerinin artışı şeklinde gözlemlenebilecek olan birtakım sonuçlar doğurdu. Muhalif seslerin yükselişine sebep olan bu durum Batı'ya verilmiş olan ödünlerin sonucu olarak algılanmaktaydı. Nitekim Namık Kemal (1840-1888) ve Ziya Paşa (1825-1880) gibi bu ilk sistematik eleştiriciler grubunun önde gelenleri, Tanzimatçıların sömürü olayını ve "hürriyetçi-parlamenter" eğilimleri anlamadıklarını (Mardin, 1997a: 13), düzenlemelerin bir bürokratik seçkinler sultanının oluşumunu desteklediğini belirtmekte ve Osmanlı sisteminin temel felsefesini oluşturan İslamcı dünya görüşünün Tanzimatçıların tarafından bir kenara bırakıldığına dair birtakım eleştiriler getirmekteydiler. Hâlbuki onlara göre İslamcı ilkeler ışığında demokratik bir sistemi oluşturulabilirdi (Mardin, 1997b: 216-217). Nitekim Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve İslahat Fermanı'nın eğitim, ilim ve sermaye konularında Avrupa'dan faydalanma yönündeki anlayışı her ne kadar Batı örneğine

göre kurulmuş bazı kurumların hayata geçirilmesini sağlamışsa da özellikle sermaye konusunda Avrupa'dan faydalanma, hesapsız ve dengesiz borçlanma tavrı, Düyun-u Umumiye sistem ve idaresi ile sonuçlanmıştır (Abadan, 1957: 17). Bilindiği üzere 1854'de yapılan ilk borçlanmadan ancak bir yüzyıl sonra 1954'de kurtulunabilmiştir. Yeni Osmanlılar adı verilen bu eleştirici grubun, ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak vereceğimiz üzere aslında homojen bir grup olmadığını şimdiden söylemek gerekir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hemen öncesinde ve sonrasında Fransız etkileri taşıyan (Lewis, 1998: 72-73) Tıbbiye (1827), Harbiye (1834), Meclis- i Darü'ssuara-yı Askerî (1836), Ziraat, Ticaret ve Sanayi Meclisleri (1838), Tercüme Odası (1833), ilk resmî gazete Takvim-i Vekayi (1831), Kanun-ı Ceraim (1840), Ticaret Kanunu (1850), Şura-yı Devlet (1838), Vilâyet Kanunnâmesi (1864), Arazi Kanunnâmesi (1858), Mecelle'nin hazırlanması (1868-1870) ve Mülkiye'nin açılması (1856) gibi düzenlemeler gerçekleştirilmiştir (Ortaylı, 1995: 112-234). Laik karakterde eğitim veren Batıya göre düzenlenmiş yeni okullar, elbette tek yol olmamak şartıyla, hem pozitif düşüncelerin imparatorluk içerisine yayılmasını sağlayacak hem de ileriki dönemlerde daha açık hale gelecek siyasal ve düşünsel çekişmelerin kaynakları olacaktır (Vatandaş, 2001: 70-71). 1861'de Cemiyet-i İlmîye-i Osmanîye'nin kuruluşu, 1840'da Ceride-i Havadis, 1860'da Tercüman-ı Ahval'in, 1867'de de Tasvir-i Efkâr gibi gazetelerin yayınlanmaya başlaması, siyasal ve düşünsel fikir akımlarda bir canlanmaya ve muhalif seslerin yükselmesine sebep olmuştur.

Tanzimatçı kadroların yürürlüğe koyduğu reformların beklenen sonuçları veremeyişinde ve bu reform hareketlerine yöneltilen eleştirilerin kaynağında iki şeyin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisine yabancı olan bir kültür ve medeniyetin emrine vermesi, ikincisi ise Tanzimat'ın eksik ve tereddütlü uygulamasında büyük aksaklıklar bulunan böylece başarısız kalan bir Batılılaşmayı temsil etmesidir (Güngör, 1996: 20-26). Nitekim modernleşme adına önceki sistemin tüm yararlı özellikleri yok edilmiş, ancak yararlı bir şey de elde edilememiştir (Kaçmazoğlu, 2013a: 103). Mana derinliği itibarıyla eksik kalan dönemin ıslahat hareketlerinin başarısızlığında, Tanzimatçı kadroların içerisinde bulunduğu dönemin özelliklerini de bir kenara atmamak gerekir. Zira tarihsel olarak Batı'nın gerek bilim ve teknolojiye gerekse siyâsi ve idarî organizasyon tekniklerinde sahip olduğu beceriler ve bu becerilerin tarihsel-toplumsal bir süreçten geçerek olgunlaştığı bir sırada elindeki avantajlar ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hissettirdiği tazyik inanılmaz derecede idi.

Modernleşmenin geleneksel kültür üzerinde yarattığı etkilere yönelik ilk esaslı tepki 1865 de kurulan "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" mensuplarından geldi. Meşrutî idare sitemini amaç bilen, imparatorluk içerisinde kurulmuş ilk büyük siyâsi teşekkül olma özelliğine sahip bu cemiyet Paris ve Londra' da faaliyetlerini sürdürüyordu. Onlara göre reformlar hem uyumsuz unsurları bünyesinde barındırıyor hem de laik bir unsur taşıyordu. Yeni Osmanlılar reformların laik vasfını tenkit ediyorlar ve imparatorluğun dayandığı ruhi temellere riayet edilmeksizin idare edilmeye başlandığını iddia ediyorlardı (Karpaz, 1996: 35). Onlara göre Batıdan aktarılan kurum ve değerler despot bir memurlar zümresi meydana getirmekten başka bir işe yaramamıştı (Mardin, 1989: 12).

Yeni Osmanlıların güçlü sesi Namık Kemal'e göre Tanzimat hareketleri Osmanlı toplumunun kendisine has özellikleri dikkate alınmadan yürütülen taklitçilikten öte bir anlam taşımıyordu. Hürriyetçiliği ve vatanseverliği ile ön plana çıkan Namık Kemal aynı zamanda İslâmî görüşleri de baskın bir karakter taşıyan fikirlere sahipti. Bu sebeple tanzimatın uygulayıcılarını Batı'dan ithal edilen kurumları İslami geleneklerin ilham ve yön tayin edici özelliklerini koruyamamak bağlamında sürekli eleştirmiştir. Ona göre Avrupa'ya karşı doğru bir kuvvet dengesi oluşturabilmek modern Avrupa medeniyetini İslami değerler temelinde kendimize adapte etmekle mümkün olacaktır. Bir başka deyişle İslami devlet kendini modernleştirmeli idi. Namık Kemal insan haklarından ve parlamenter hükümetten ilk bahseden kimse olmamakla birlikte bunlar arasında ilişki kurarak hürriyet ve kanuna bağlı demokrasi üzerine açık bir görüş getirebilmeyi başarmış ilk düşünürdü. Adalet ve siyâsi hakların korunabileceği araçlara dair açık fikirlere sahipti. Okumalarını Fransızca üzerinden yapıyor olmakla birlikte Paris meclisini otoriter bulmakta ve İngiliz parlamenter sitemine daha sıcak bakmaktaydı. Meşveret ve temsil yoluyla idare onun sıklıkla üzerinde durduğu konular olmuştur. Burada belirtilmesi gereken husus Yeni Osmanlıların ve dolayısıyla Namık Kemal'in Tanzimat'a karşı değil onun uygulanış şekline itirazlarının olduğudur. Yeni Osmanlılara göre Batı kadar güçlü olmak için onlara benzemeye gerek yoktur. Bunun yolu ise kendi özümüze yani İslam'a dönmekten geçmektedir. Nitekim İslam, Batı'daki siyasal ve toplumsal gelişmeyi sağlayan bütün unsurları kendi içerisinde barındırmaktadır. Bu bağlamda Namık Kemal Batı'nın ilerlemesini sağlamış öğelerinin İslami karşılıklarını bulmak ve kendi tarihsel-toplumsal yapımıza uygun hale getirmek için yoğun çaba harcamıştır (Lewis, 1998: 141-145).

Elbette Yeni Osmanlıları oluşturan ve Tanzimat uygulamaları üzerine eleştiriler getiren Namık Kemal'in başını çektiği daha muhafazakâr kanadın ağırlığına rağmen tartışmayı biraz daha farklı bir

düzeyde yürüten Şinasi'den de söz etmek gerekir. Aydınlanma görüşünü temsil ettiğini söyleyebileceğimiz Şinasi'ye göre Avrupa'nın mucizesi akıl ve kanundur. Şinasi'nin fikir dünyasında henüz "hürriyet" olmayıp, herhangi bir rejim değişikliğinden de söz etmez. Ayrıca Şinasi tarafsız bir hükümdardan yanadır. Onun yeni toplumsal değerler düzeninde akli ve adalet birbirini tamamlayıcıları olarak ön planda yer alır, zulüm ve köleliği ise her fırsatta eleştirir. Şinasi'ye göre adapte olunmaya çalışılan yeni medeniyet dairesi ile İslam medeniyeti arasında tezatlık yaratacak bir durum bulunmaktadır. Nitekim Batı gibi İslam medeniyetinin temel esasları da akıl üzerinde yükselir. Dolayısıyla yeni medeniyet İslamiyet'in ana ilkelerine uygundur. Bu noktada Şinasi'nin İslamiyet ve Batı hakkındaki düşüncelerinin daha muhafazakâr olarak nitelendirilebilecek düşünürlerin fikirlerinden aslında çokta farklı olmadığını söylememiz icap eder. Yine de onun bu husustaki fikirlerinin, Batı'daki fikirler ile İslami inançlar arasında bir ahenk görmekle yetinmek şeklinde belirlenebilecek, sınırlı bir çerçevede içerisinde kaldığını söyleyebiliriz (Ülken, 1998: 66-67).

Tanzimat devri, özellikle bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan azınlıklar problemi sebebiyle, İslam-Hristiyan ikiliğini aşmaya çalışan bir birlik oluşturma çabası ile karakterize olmuştur. Nitekim İslam-Hristiyan ikiliğini aşacak olduğu düşünülen bir birlik düşüncesi olarak Osmanlılık, dönemin merkezi siyasal ve düşünsel fikir akımı olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda Yeni Osmanlılar temelde İslam ruhuna dayanıyorlarsa da İslam ve Hristiyan bütün unsurlara aynı hürriyeti öngören bir irade fikri etrafında mutabık bulunuyorlardı. Nitekim Namık Kemal, Ziya Paşa ve arkadaşları Türk oldukları şuuruna sahip olmakla birlikte, Osmanlıcı idiler. Fakat Osmanlıcılar da iki kısımdı. Bu gruplardan ilkinin, başını Ali ve Fuat Paşalar ile Cevdet Paşa'nın çektiği, İslami esaslara sarılarak siyâsî bütünlüğü saran tehlikelerden kurtulmak isteyenler oluştururken, öteki grubu ise yine İslami esaslardan ayrılmadan Batı'nın hürriyet ve meşrutiyet fikirlerine de uygulamada yer açan kesim oluşturmaktaydı. Daha sonradan, yine pekte homojenliğe sahip olmadığını söylememiz gereken, Jön Türklere evrilecek olan grup da budur. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yanı sıra, daha sonraları Namık Kemal ile arası açılan, Türklük, İslamiyet ve modern bir cemiyet hayatına kavuşmak bağlamında ilk sistematik fikirlere sahip olan Ali Suavi'nin de bu grup içerisinde yer aldığı söylenebilir. Ayrıca ilk grubun İslamcı olarak görünüyormalarına rağmen onların da henüz siyâsî anlamda bir İslam birliği düşüncesine sahip olduklarını söyleyemeyiz (Ülken, 1998: 76).

3.Yenilikçi Fikirler ve I. Meşrutiyet

Tanzimat devri 1876'da Abdülaziz'in hal' edilmesi ve kısa bir süre tahtta kalan V. Murad'ın tahta geçişiyle sonlanır. Henüz vefat etmeden Mithat Paşa ile aralarında geçen görüşmeler neticesinde Meşrutiyet idaresini kuracağını vadeden Abdülhamid'in tahta geçişi aynı zamanda I. Meşrutiyet devrinin de başlangıcına işaret eder. 1876'da Babı Ali'de okunan Hatt-ı Hümayun ile Mithat Paşa başta olmak üzere Ziya Paşa ve Namık Kemal'in de katılımıyla hazırlanan Kanunu Esasi ilan edilir. Ancak Mithat Paşa'nın 23 Aralık 1876'da toplanacak olan, Balkanlardaki toprakların akıbeti üzerinde olumlu bir rol oynayacağını düşündüğü milletlerarası konferanstan (Tersane Konferansı) önce Kanunu Esasi'yi ilan etme aceleciliği ve Abdülhamid'in bu durumu kendi iradesini genişletecek şekilde kullanması sonucunda bir bakıma Namık Kemal ve arkadaşlarının hürriyet ve meşrutiyet görüşlerinin uzağında bir Kanunu Esasi'nin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kanunu Esasi'nin yapılmasındaki hukukî amaçlar gerçekleşmediği gibi, düşünülen siyâsî ve diplomatik amaçlar da gerçekleşmemiştir (Berkes, 1990: 320-329). Nitekim akabinde I. Meşrutiyet milletlerarası konferans da beklenen etkiyi yapmamış Balkanlar'daki Sırbistan ve Karadağ için bağımsızlık, Bulgaristan ve Bosna-Hersek için de özerklik kararları çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bunu kabul etmeyince Osmanlı-Rus savaşı "93 Harbi" (1877-1878) patlak vermiştir. Bu gelişmeler ardından Namık Kemal önce hapsedilmiş sonra Ege adalarına sürgüne gönderilmiş ve ömrünün sonuna kadar buralarda yaşamıştır. Mithat Paşa, Abdülaziz'e suikast şüphesiyle idamla yargılanarak sürgüne gönderilmiş ve 1884'de sürgünde öldürülmüştür. Ali Suavi ise kısa bir süre Galatasaray Lisesi müdürlüğü görevinde bulunmuş, daha sonra V. Murad'ı tekrar tahta geçirmek üzere tertiplenen bir darbe girişimi sırasında öldürülmüştür (Lewis, 1998: 172-176). Kanunu Esasi'nin kurduğu meclis 19 Mart 1877'de açılrsa da 13 Şubat 1878'de yasadaki tabiriyle Abdülhamid tarafından "ertelendi". 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam edecek olan bu süreç, siyasal ve düşünsel fikir hareketlerimiz açısından da yeni bir dönemin başlangıcıydı.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen otuz yıl siyasal ve resmî görünüşünde bir durgunluk ve karanlık dönem gibi gözükse de arka planda değişimler ve yenilikler bütün canlılığıyla devam etmekteydi (Berkes, 1990: 363). Bu dönemdeki batılılaşma çabalarının en güzel örneklerini ise eğitim alanında görmekteyiz. 1864'de sadece İstanbul'da ve bazı vilayetlerde açılan rüştiyeler imparatorluk geneline yayılmaya başlamıştır. 1848'de sadece İstanbul'da açılan Darülmualim adedinin bu devirde otuz bire çıktığını görmekteyiz. Yine yalnız İstanbul'da ilk defa 1875'de açılan mülkiye idadisi sayısı da 1884'te bu türden okulları açmak maksadıyla konulan bir vergi vasıtasıyla çoğaltıldı. Bunlardan başka birçok meslek, sanayi, özel ve yüksekokulların açıldığını görmekteyiz (Turhan, 1994: 167). Eğitim alanındaki bu

çalışmalardan başka adli ve hukuki alanlarda da çalışmalar görülmektedir. 1879'da ikisi adliye ve mahkeme örgütü ikisi de hukuk usulüyle ilgili dört kanun çıkarılmış, bu değişikliklerle Osmanlı adliyesi hakkında yabancı eleştirilere cevap vermek ve kapitülasyonlarla verilmiş olan yabancı adli imtiyazların kaldırılması ve sınırlanması hedeflenmişse de bu çabalardan beklenen netice elde edilememiştir. Bunların yanı sıra karayolu ve demiryolu yapımına ağırlık verilmiş, posta ve telgraf ağı genişletilmeye çalışılmıştır (Lewis, 1998: 179-185).

Başarısızlıkla sonuçlanan hürriyet ve meşrutiyet mücadelesi bu dönemde kendi karşıtını oluşturmakta da gecikmedi. Yeni Osmanlıların fikri çerçevesini oluşturan imparatorluğun devamı ve hürriyet fikri, kısa süre içerisinde birbirleriyle çatışır iki ayrı fikir haline geldi. Böylece hürriyet fikrine karşı yeni vaziyet alışlar şekillenmeye başladı. Sınırsız hürriyetin imparatorluğu tehlikeye düşüreceği düşüncesi, fikirde anarşiye karşı disiplin, ekonomide açık gümrüklere karşı himaye ve tekel, edebiyatta realizme karşı ahlakçılık, hürriyete karşı baskı fikri taraftar toplamaya başladı. Yeni görüşleri yayma bakımından ise Ahmet Mithat Efendi'nin (1844-1912) önemli rolü olmuştur. Nitekim kendisi Tanzimat'tan beri giderek artan bir şekilde genişleyen eşitlik ve hürriyet fikirlerinin ve bunlardan faydalanan yabancı sermaye ve azınlıkların doğurduğu ciddi problemler ve tehlikelerin özellikle Abdulaziz'in son dönemlerinde had safhaya ulaştığına bizzat şahit olmuştur (Ülken, 1998: 112,123). Ahmet Mithat Efendi, Yeni Osmanlıların öncelik verdiği fikir ve siyaset hürriyeti veya rejim meseleleri yerine madde ve kültür sahalarında ilerlemeye dair meselelere öncelik vermiştir. Onun düşünce dünyasında "terakki" Batı medeniyetinin dış gelişimi demek olan tekniğe tekabül eder. Rejim ve hürriyet probleminin ise teknik terakkiden yani bilgi ve kültür bakımından Batı seviyesine eriştikten sonra ele alınması gerektiği kanaatini taşır ki bu görüşün Abdülhamid tarafından da benimsendiği açıktır. Bu devirde özellikle basının sansürlenmesine yönelik girişimlerin kaynağında, Batı'dan gelebilecek zararlı fikirlerin içeriye girişini engellemek amacını taşıdığı söylenebilir (Okay, 1989: 8-9). Ancak bu durum Abdülhamid devrinde hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinin imparatorluk dışındaki çeşitli merkezlerde gelişmesine sebep olduğu gibi, rejimin ruhuna ve amaçlarına aykırı gelişmelerin de yer altına inmesine yol açıyordu. Özellikle yükseköğretim kurumları her ne kadar sultana sadakatin esas olduğu bir çerçevede yönetilmekteyse de siyasetle ilgili olmayan dersler aracılığıyla Batı'dan gelen fikirler öğrencilerin düşünce dünyalarının şekillenmesinde ciddi tesirler yaratmaktaydı. Zaten bu sebeplerdir ki rejime karşı ilk ciddi tepkiler Harbiye ile Tıbbiyede patlak vermiştir. Yanı sıra rejimin tüm sansür girişimlerine karşın Tanzimat dönemine kıyasla daha gelişmiş bir basın ve yayın hayatı, gazete sayısındaki artışla birlikte okuyucu sayısının da artışına sebep olmuştur. Siyaset bu yayınlarda sansürlenmiş olsa da onlar aracılığıyla uzun süreli tesirleri daha etkili olacak fikirlerin Batı'dan sızmasına, Batı'nın günlük hayatına dair hususiyetlerin geniş halk kitlelerine sirayet etmesine sebep olmuştur. Bir başka deyişle okuyucular artık basın ve yayın yoluyla macera, seyahat ve polisiye romanları okuyor, icatlarla tanışıyor, yeni bir zihniyet ve düşünce dünyasının kapılarından içeriye giriyordu. Bir bakıma baskı rejiminin kapadığı ön kapıların arkasında açık bırakılan kapılar yavaş yavaş rejimin de sonunu hazırlıyordu. Dinin mutlak gücünün egemen kılınması için II. Abdülhamid tarafından gösterilen çabalar, yeni nesillerin devlet ile din arasında daha kesin bir ayırım yapma yönündeki fikirleriyle çatışmaktaydı. Bu dönem çok sonraları gerçekleşecek olan, Atatürk inkılaplarının da ruhunu oluşturan, din-devlet ayrımı fikirlerinin yeşerdiği bir dönem olarak da nitelendirilebilir. Elbette bütün bunların gerçekleşmesinde sadece baskı rejimini sorumlu tutmak da doğru bir yaklaşım tarzı olmayacaktır. Batılı devletlerin sahip olduğu imtiyazlar (özellikle yabancı postanelerin faaliyetlerine karşımama ve gümrükler) Batı'dan gelecek tesirlere karşı imparatorluğun belki de en korumasız tarafını oluşturunuyordu. Fransa ise bu devletlerin başında gelmekteydi (Berkes, :1990: 360-370).

Liberal nitelikli siyasal fikirlerin yayılması ve okunmasının yasak ya da kısıtlı olduğu böyle bir düşünce atmosferine Ahmet Mithat ve Cevdet Paşa gibi muhafazakâr yazarlar hâkim olduysa da mevcut şartlar altında, Yeni Osmanlıların politik tavırları ve bıraktıkları siyasal düşünce mirası üzerinden, siyasal hedef açısından benzer beklentileri olan yeni bir siyasal hareket olarak "Jön Türkler" ortaya çıktı. Bu bağlamda Yeni Osmanlı Cemiyeti'ne benzer bir siyâsi cemiyet kurma teşebbüsü 21 Mayıs 1889'da İstanbul'da İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükuti, Mehmet Reşit, Hüseyinzade Ali ve Ubeydullah Efendi tarafından "İttihad-ı Osmani" cemiyetinin kurulmasıyla gerçekleşti. Bursa'da maarif müdürüyken 1887 yılında istifa ederek 1889'da Fransa'ya giden Ahmet Rıza'nın pozitivist düşüncelerinin de etkisiyle cemiyetin adı 1894'te "İttihat ve Terakki" olarak değişti. Cemiyet, II. Meşrutiyetin ilanından bir süre sonra siyasal parti olarak hayatını sürdürmüştür. Ahmet Rıza ise cemiyetin Paris şubesinin başkanlığı görevini üstlendi. Daha sonra cemiyetin üyeleri birer birer Avrupa'ya giderek Ahmet Rıza'nın çıkarmaya başladığı Meşveret gazetesi (1895) etrafında toplanmaya başladı. Diğer taraftan İttihat ve Terakki hareketinden bağımsız olarak gelişen Mizancı Murat'ın faaliyetleri de giderek onlara yaklaşıyordu. Murat Bey, Mizan

gazetesini önce İstanbul'da daha sonra Mısır'da yayınlamaya başlamış, gazetenin Mısır'da yayınlanmaya başlamasıyla da eleştirel tutumu belirginleştirmiştir. Nitekim daha başlangıçta Ahmet Rıza ve Mizancı Murat arasında gerginlikler baş göstermeye başlamıştır. İttihat ve Terakki içerisinde diğer grubu ise başını Prens Sabahattin'in çektiği grup oluşturmaktadır (Ülken, 1998: 125-126,133). Bu dönemde mutlakiyetçi rejime son verme paydasında birleşen ülke içinde ve dışındaki tüm muhalif gruplar "Jön Türkler" olarak anılır olsa da bu birleşmeler aynı zamanda giderek daha da belirginleşen bir kamplaşmaya da sebebiyet vermiştir.

Jön Türk kadroları arasında ana tartışma Batılılaşma veya imparatorluğun siyâsî bütünlüğünü koruma hususunda değildi. İmparatorluğu kurtarabilmek için Batılılaşmanın bir gereklilik olduğu noktasında tüm Jön Türkler fikir birliğine sahipti. Uyuşmazlık Batı medeniyetini var eden nedenler ile modernleşmenin kapsam ve yöntemi konusundaki fikir ayrılıklarında ortaya çıkmaktaydı. Bu görüş farklılıkları ise daha sonraki modernleşme çabaları içinde zemin teşkil edecektir (Söğütü, 2010: 226). Dağınık Jön Türk hareketini bir merkezde toplamak ve müşterek bir program çizmek amacıyla 4 Şubat 1902 günü Paris'te bir toplantı yapıldı. Bu ilk Jön Türk kongresinde iki önemli tezin tartışmaya açıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi ihtilal hareketine askerî kuvvetlerin de katılması gereği üzerinedir. Bu madde üzerinde fazlaca bir tartışma olmadan üyeler tarafından kabul gördü. Ancak esas fikir ayrılıkları tartışmaya açılan ikinci konu üzerinde ortaya çıktı. İhtilalin yapılması ve devamında yabancı devletlerin desteğinin sağlanıp sağlanmayacağına dair olan bu tartışmalar toplantının başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olduğu gibi Jön Türklerin de bölünmesine sebebiyet verdi. Bir tarafta, dış müdahale aleyhtarı görüşün temsilcisi Ahmed Rıza ve onun liderliğindeki "pozitivist-merkeziyetçi" İttihat ve Terakki Cemiyeti, diğer tarafta dış müdahale taraftarı görüşün temsilcisi Prens Sabahaddin ve onun liderliğindeki "liberalist-federalci" çizgideki Teşebbüs-i Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyetidir (bu cemiyetin gelecekteki varisleri Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf Fırkalarıdır). Ancak 27 Aralık 1907'de toplanan ikinci Jön Türk Kongresi'nde tartışılmaya açılmayan dış müdahale konusu, Jön Türklerin bir araya gelerek Abdülhamid'e karşı ortak bir irade de birleşmelerine imkân sağladı (Reyhan, 2008: 125-126). Bu çerçevede fikrî bağlamda Jön Türkler arasında İttihad-ı Anasır, İttihad-ı İslam ve İttihad-ı Millî olmak üzere üç akımın giderek belirginleştiğini söyleyebiliriz (Tatar, 1997: 99). Bir başka ifadeyle unsurların birleşmesini ifade eden Osmanlıcılığın yanında İslamcılık ve Türkçülük fikirleri giderek olgunlaşmaya başlıyordu. Bu fikirler aynı zamanda beraberlerinde bir kimlik de getiriyorlardı. Osmanlıcılık, dini cemaat ayrımına dayanan millet sistemini, imparatorluk vatandaşlığı temelinde devlet ve toprak bütünlüğüne dayanan yeni bir siyasi kimlikle aşmaya çalışmıştır. İslamcılık ise, İmparatorluk topraklarının dışına taşarak tüm İslam ümmetini içeren bütünsel bir kimliğe dayanmıştır. İlk ikisinden farklı olarak Türkçülük ise, bir tarafta kavramsal olarak Osmanlı Devleti ile Türk ulusunu birbirinden ayırmış diğer tarafta da genel Müslüman tanımına ve kimliğine karşılık olarak laik ve etnik bir kimliğin oluşumuna yol açmıştır (Genç, 2007: 152-153). Çoğu kez iç içe geçmiş bir şekilde kullanılan hatta savunucularının dahi kimi zaman saf değiştirmeleri ya da dönemin özel koşulları altında fikirlerini açık açık zikredemediği göz önünde bulundurulursa, bu üç yaklaşımı birbirinden ayırt etmek ve kesin sınırlarla ayırmak oldukça güçleşmektedir. Bu ayrımlar ilerleyen zamanlarda daha da belirgin bir hal alacaktır.

4. II. Meşrutiyet Devri ve İslamcı Fikirlerin Genel Karakteri

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1906'da Selanik'te subay ve devlet memurlarından oluşan bir grubun (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) katılımıyla güçlenmiş, ikinci Jön Türk Kongresi de ittifakla sonuçlandıktan sonra Abdülhamid'in yönetimine son vermek ve Kanunu Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak üzere harekete geçmişti. İmparatorluk içinde ve dışındaki tartışmalar 6 Temmuz 1908'de ilk isyan hareketini başlatmıştır. Balkanlar'da dağa çıkmış subaylar Kanunu Esasi'nin yürürlüğe konulması hususunda bir ultiमत yayınladı. Sultan Abdülhamid Makedonya'daki ayaklanmayı bastıramayacağını anlayınca bu türden hareketlerin önünü almak amacıyla 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilan etti. Bu yolla bir süre için de olsa tahtan indirilme riskini bertaraf etmiş oldu (Berkes, 1998: 394). Bu süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti ise 1876 anayasasını yürürlüğe sokup II. Meşrutiyet dönemini başlatarak, anayasal haklara kavuşma, kanun hakimiyetinin ön plana çıkarılması ve mebusan meclisinin kararlarıyla imparatorluğun idare edilmesi gibi hususlar bakımından amacına ulaşmıştır (Karpat, 2008: 25). Aydınların ordu desteğiyle sürüklediği bir hareket olsa da II. Meşrutiyet Osmanlı tarihi içerisinde ki en kapsamlı demokrasi tecrübesi olarak nitelendirilebilir (Tatar, 1997: 46).

1908'de toplum önü alınamayacak bir patlama derecesinde gerginleşmiş durumda idi. Tahmin edemeyeceği kadar çok sayıda ve birbirinden farklı problemle karşı karşıya kalan İttihat ve Terakki ise oldukça sıkıntılı bir sürece girmiş bulunuyordu. Özellikle milliyetçiliğin gayrimüslimler arasında ayrılıkçılık şeklinde yaygınlaşmasının siyâsî birliği tehlikeye sokacağı aşikârdı. Ayrıca ekonominin dış ve yerli birçok

farklı grubun hâkimiyetinde olması, sultanın ve sarayın üst bürokrasisinin halen güç ve iktidarını koruması da ayrı problemler olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önünde duruyordu. Aslında başlangıçta kendileri de bir hükümet kurma isteği taşımıyorlardı. Çünkü imparatorluğun içerisinde geçmekte olduğu süreci yönetme bağlamında ihtiyaç duyacakları planlı bir programları bulunmamaktaydı. Nitekim eski saltanat idaresinin önemli bir kısmını iş başında bırakmışlardı (Karpat, 2008: 26-28). En nihayetinde ise bir sorunlar yumağının ortasında 31 Mart 1909 olayı hem cemiyetin hem de imparatorluğun geleceğini şekillendiren bir vaka olarak ortaya çıkmıştır. Bu olayı ortaya çıkaran hususlar üzerindeki tartışmalar halen devam etmekle birlikte, sürecin bu yönde ilerlemesine tüm bu karmaşa ortamını besleyen unsurların bir bileşkesinin sebep olduğunu söyleyebiliriz.

II. Meşrutiyet dönemi, Batı karşısında giderek gücünü yitiren Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlattığı ıslahat hareketlerinin Tanzimat ile devam eden ve sonrasında I. Meşrutiyet ile süren yaklaşık iki asırlık yolculuğunun ürünü olarak değerlendirilmelidir. Daha önceleri devlet eliyle yürütülen bu ıslahatlar, Tanzimat ile birlikte bir çeşit aydın-bürokrat grubunun elinde şekillenirken, bu çalışmalar özellikle I. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan süreçle birlikte fikrî dinamizmi sağlayan unsurlar baskı altında da olsa daha bağımsız bir aydın zümresinin elinde şekillenmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminin getirdiği hürriyet ortamı ise fikirlerin daha serbestçe yayıldığı, tartışıldığı ve taraftar topladığı bir dönem yaratmıştır. Elbette bu durum bazı açılardan imparatorluğun siyâsî bütünlüğü aleyhinde sonuçlar doğurmuş olmakla birlikte ve her ne kadar daha sonraki dönemlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha katı bir irade sergilediği bilinse de günümüz siyasal ve düşünsel fikir akımlarının şekillenmesinde önemli etkileri olduğu reddedilemez. Yaşanan siyâsî ve fikrî hareketlilik içerisinde Türkçülük, Osmanlılık, İslamcılık, Âdem-i Merkeziyetçilik, Batıcılık gibi isimlerle anılan birçok akım, bir yandan birbirine nüfuz ederek bir yandan da sınırlarını belirginleştirerek daha sistematik fikirlere sahip görünümüne kavuşmaya başlamışlardır.

Çoğu kez çeşitli kısıtlamalarla anılıyor olsa da I. Meşrutiyetin ardından gelen dönemde sağlanan fikrî ve kültürel birikim, II. Meşrutiyet'in ilanıyla gün yüzüne çıkmış, bu ortam içerisinde İkdam, Sabah, Tercüman ve Saadet gazetelerin satış rakamı 40.000, 60.000 gibi rakamlara ulaşmıştır. İlk iki ayda iki yüzden fazla gazete yayın izni almıştır. 1908-1909' da 353, 1910'da 130, 1911'de 124, Balkan savaşının çıktığı 1912 yılında 45, 1913'de 92, 1914'de 75, 1915'de 6, 1916'da 8, 1917'de 114, 1918'de 71 süreli yayının basın hayatına adım attığı düşünülürse dönemin canlılığının ne denli yüksek olduğu görülebilir (Gürsoy, 2008: 209). Dönemin bu canlılığı içerisinde dolaşımda olan fikirlerden biri olarak İslamcılık, siyasal ve düşünsel bir kurtuluş ideolojisi şeklinde kendini göstermiştir (Mert, 2005: 412). Bu Bağlamda İsmail Kara (1986: 1) İslamcılığı, "19. ve 20. yüzyılda, İslam'ı bir bütün olarak yeniden hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını, Batı sömürsünden, zalim ve despot yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik (seçmeci) yönleri baskın olan siyâsî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir hareket" olarak tarif etmektedir. İslamcıların öne sürdükleri fikirler bağlamında, genel anlamda Batılılaşmaktan ve hatta daha ağırlıklı olarak medeni unsurları almak yönü öne çıkan bir Batılılaşma fikrinden yana oldukları söylenebilir. Buna göre Batı'nın medeni, ilmî, sınai, teknik üstünlükleriyle İslam'ın kültürel ve ahlâkî özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşim Müslümanların büyük ölçüde işine yarayacaktır. Bu usulü hadislerle ve peygamberin yaşamından örneklerle destekleyerek meşrulaştırma gayreti içerisine girmişlerdir. Yöntemin meşrulaştırılması bağlamında ayrıca bugün Batı'nın sahip olduğu yüksek değerlere İslam'ın zaten sahip olduğu, fakat bunların zamanla unutulduğu veya unutturulduğu gibi düşünceler de eşlik etmiştir. Bu görüşlerine karşılık özellikle İslamcıların daha çok savunma durumunda kaldıkları görülmektedir. Nitekim İslamcıların "nereden başlamalı" sorusuna verdikleri cevap üzerinde de karar birliği içerisinde oldukları söylenemez. İçlerinden bir kısmı öncelikli olarak hürriyet ve inkılap talepleriyle yola çıkmakta bir diğer kısım ise önce müesseslerin kurulmasını, ardından insanların belirli bir eğitim anlayışına göre yetiştirilmelerini ancak bundan sonra inkılapların yapılabileceği tezini savunuyordu. Bütün bu belirsizliklere ve güçlüklerle rağmen, siyâsî şartların süratle Batı lehine değişmesi onları "İslamiyet man-i terakki değildir", "Kabahat İslam'da değil Müslümanlarda", "İslamiyet medeniyetin hamisidir", "Hikmet müminin yitik malıdır, nerde bulursa onu alır" gibi sloganlarla bir an önce yola çıkmaya zorlamıştır (Kara, 1986: 8-12).

İlk nesil İslamcılığın pratik bir sebepten dolayı ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Özellikle Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nın yaratmış olduğu ortamda, tümüyle olmasa bile Islahatla birlikte doğan aleyhteki konjonktüre karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştı (Bulaç, 2005: 48). Biri Tanzimat'ta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkan siyâsî akımlardan ilk ortaya çıkan Osmanlılık olup onu 19. yüzyılın sonlarına doğru İslamcılık ve ardından

Türkçülük izlemiştir. Bu süreçte bir Tanzimat ideolojisi olarak ortaya çıkan Osmanlılık I. Meşrutiyet'in ilanına kadar etkinliğini sürdürmüş, Ali Paşa'nın ölümü ve daha sonra II. Abdulhamid'in Mithat Paşa ve ekibini tasfiyesi ile önemini yitirerek yerini İslamcılığın yükselişine bırakmıştır (Kaçmazoğlu, 2013b: 137). Bu sebeple imparatorluk sınırları içerisinde İslamcılık hareketini bir kurtuluş reçetesi olarak Osmanlılık hareketinin devamı, milliyetçilik ve bir ölçüde Türkçülük hareketlerinin öncesi şeklinde ele almak gerekir. Bir Osmanlı milleti oluşturma projesi özellikle II. Meşrutiyetin ilanından sonra pratikteki geçerliliğini yitirdikten sonra Osmanlılık hareketi de verimsiz bir hal aldı. Bu durum karşısında devlet ve bir kısım aydınlar II. Meşrutiyetin ilanından önce bile itihadın sınırlarını daraltmak suretiyle imparatorluğu kurtarmak için geri adım attılar. Böylece unsurların birleşmesi demek olan "ittihad-ı anasır"dan "ittihad-ı İslam"a çekildiler. Abdulaziz'in son dönemlerinde (1872) kullanılmaya başlanan İslamcılık, başlı başına bir politika olarak II. Abdulhamid döneminde benimsendi. Ancak bir fikir hareketi olarak zikredilmesi, ilk çıkışından 40 yıl sonra II. Meşrutiyet devrinde başyazarı Akif olan Sırat-ı Müstakim'in yayın hayatına başlamasıyla gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyeti müteakip İslamcılar tarafından çıkarılan dergilerde Abdulhamid aleyhinde ve hatta İttihat Terakki lehinde ifadeler yer almıştır. Ancak mevcut şartlar giderek Müslüman unsurların birliği zeminini de imkânsız kılacak bir hal almaya başlamıştı. Nitekim meşrutiyetten hemen sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap-İslam dünyasında Arap Milliyetçiliği güden gruplar ve cemiyetler batılı devletlerin güdümünde ortaya çıkmaya başladı. Ayrıca 1910'daki Arnavut isyanında Müslüman Arnavutların milliyetçi Arnavutları desteklemeleri İslamcıları büyük bir hüsrana uğrattı. 1912'de Balkan savaşlarının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de Türkçülüğe ve Türk Milliyetçiliğine doğru bir yönelime girişi Sırat-ı Müstakim ekibinin de dağılmasına doğru bir gidişata sebebiyet verdi. 1911'de yayın hayatına başlayan Türkçü ve milliyetçi Türk Yurdu dergisinin kurucusu Yusuf Akçura ve yazarlarından Ahmet Ağaoğlu ilk kuruluşundan itibaren Sırat-ı Müstakim'de de yazmaktaydılar. Daha önce Sırat-ı Müstakim'in Musa Kazım, Mehmed Şemseddin Günaltay, Halim Sabit gibi önemli isimleri de 1913'te çıkan İslam Mecmuası'nda yazmaya başladılar ve Türk Yurdu ile Sırat-ı Müstakim arasında kendilerine bir yer bulmaya çalıştılar. Nitekim İslamcı-Türkçü olarak anılacak olanlar da bunlardır. 1918'de Birinci Dünya Savaşı bittiğinde "İslam Milleti" fikri tüm maddi dayanaklarını kaybetmiş ondan geriye sadece İslam'la takviye edilmiş bir milliyetçilik kalmıştır (Kara, 1986: 13-17).

Zaten yaygın kanaatin aksine, Türkçülük ve İslamcılık akımları hiçbir zaman birbirinin düşmanı veya rakibi olmamıştır. En azından 1911-1912'ye yani imparatorluk sınırları içerisinde Müslüman unsurlar özellikle Arnavutlar ve kısmen Araplar arasında ayrılıkçılık hareketleri hız kazanana kadar ortak zeminlerde iş birliği içerisinde olmuşlardır. 1912-1913 yıllarından itibaren birbirilerini eleştirmeye başladıkları zaman ise aralarındaki tartışmalar, teorik/teolojik olmaktan ziyade imparatorluğun bekasından duyulan iç ve dış siyâsî endişelere yöneliktir. İslamcılar, Arnavut ve Arap ayrılıkçı hareketlerinin başladığı bir dönemde Türkçülüğün "yeryüzündeki son İslam devletini" yıkılmaya götüreceği eleştirisini yapmışlardır. Ancak 1916'da Arap isyanıyla karşılaştıktan ve savaşın son döneminde bütün Arap toprakları elden çıktıktan sonra İslamcı kanattaki eleştirilerin aniden kesildiğini görmekteyiz (Çetinsaya, 2005: 420).

Her ne kadar bu başlık altında İslamcılık hareketinin çerçevesini genel hatlarıyla ortaya koymaya çalışmış olsak da dönemin siyasal ve düşünsel fikir hareketlerinin her biri için geçerli olmak üzere tam bir çerçeveye oturtma imkânı belirli sınırlılıklarla karşı karşıyadır. Çünkü her bir akımın önemli temsilcileri olarak zikredilen isimlerin dahi tek tek ayrıntılı bir incelemesinde mensubu sayıldıkları akımla benzeşen ve benzeşmeyen fikirlere sahip olduğu görülebilmekte, yaşadığı dönemin hassasiyetleri bağlamında çözüm önerilerinin yeniden ve yeniden şekillendiği görülmektedir.

5. Volkan Gazetesi ve İslamcılık Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme

Volkan Gazetesi yayın hayatına 11 Aralık 1908 tarihinde başlamıştır. 20 Nisan 1909'daki kapanışına kadar her biri dört sayfa olan 108 sayı çıkmıştır. Gazetenin adı bütün sayılarda "Volkan" olarak kalmış, 23. sayıya kadar "İnsaniyete hadim dini siyâsî yevmi gazetedir" başlık alt yazısı ile 48. sayıdan sonra ise (17 Şubat 1909) "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin mürevvic-i efkârı" başlık alt yazısıyla çıkmıştır (Düzdağ, 1992: xi-xii).

Derviş Vahdeti gazetede "sahib ve müdir", "sahib ve müdür-i mes'ulu", "sahib-i imtiyaz ve sermuharriri" gibi sıfatlarla anılırken, bütün sayılarda Derviş Vahdeti'nin yazıları bulunmaktadır. 70. sayıya kadar sadece Vahdeti'nin yazılarından oluşan gazete 70. sayıdan sonra muhtelif sayılarda 2-15 arasında yazısı olan toplamda 29 farklı yazarın kaleme almış olduğu yazılar bulunmaktadır. Geriye kalan 100'den fazla imza sadece birer kere görülmektedir. Ancak yazıların birçoğu yine imzasız olup bu yazılarında Vahdeti tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Gazetede 10'dan fazla yazısı olan sadece üç isim bulunmaktadır. Bunlar Bediüzzaman Said Kürdi, Faruki Ömer, Kesriyeli Müftüzade ve Mehmed Sıdkı'dır (Düzdağ, 1992: xiv-xv). Derviş Vahdeti hayat hikâyesi hakkındaki ayrıntılı bilgileri Volkan Gazetesi'nin 17.

ve 18. sayılarında her ikisinde “Halife-i İslam Abdulhamid Han Hazretlerine Açık Mektup yahud Maraz-ı Millet” başlıklı olan yazılarda vermiştir. Bu yazıları kaleme almasındaki maksadın, kendisinin ve dolayısıyla Volkan Gazetesi'nin fitne, fesat ve hatta hıyanet içerisinde olmadığını ifade etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Volkan gazetesi 11 Aralık 1908 günü amacı insanlığa hizmet olarak takdim edilen ve gerek görülen birçok yerde dini ve siyâsî olarak nitelendirilen bir çizgide yayın hayatına başlamıştır. Çıkışında dönemin karakteristiği olan hürriyet arayışlarının etkili olduğu ve hürriyet kısıtlamalarına karşı mücadele edileceği şu cümleler ile belirtilmektedir (Düzdağ, 1992: 20): “Hürriyet vadilerinde yuvarlandığımız devirlerin tesiridir ki: Volkan intişar etti, mesleğimizde itidal tabiidir. Lakin hakka tecavüz edildikçe Volkan'ın fevran etmemesi mümkün değildir...”. Volkan gazetesinin, hak ve hürriyetlerin teminatı olduğuna dair fikrî iddiasını, dönemin diğer yayın organlarından biri olan “Tanin” gazetesinin Ahrar Fırkası'na atıfla yapmış olduğu bir haberin eleştirisinde de görebilmekteyiz. “Hileler, Hud'alar yahut Fırka-ı Ahrar'a Hücum” başlıklı yazısında, Tanin gazetesinin Ahrar Fırkası'na atıfla, mecliste bir de sosyalist fırkası bulunduğu dair yaptığı haber konu edilmekte ve Ahrar Fırkası hakkında yürütülen bu propaganda ve iftiralara karşı seslerini yükseltmemelerinin mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bu ve benzeri durumlara karşı, haksızlığa uğrayanlar hangi kesimden olursa olsun, mücadeleyi kendilerine görev bildikleri belirtilmiştir (Düzdağ, 1992: 21).

Volkan gazetesinin İttihad-ı İslam taraftarı olduğu ise muhtelif sayılarda açık olarak belirtilmektedir. Gayesi İttihad-ı İslam'a hizmet olan ve insanlığın selametini ilahi ahlakta gören bu anlayış, imparatorluk içerisinde yayın yapan bir Rum gazetesi olan “Proudus”un “Kiliseler Kovuluyor” başlıklı yazısına atıfta bulunarak bu husus da ki görüşlerini dile getirmektedir. Proudus'un gerektiğinde Osmanlılıktan bahsettiği ve Yunanlılığı reddettiği halde, manastırların gasp olunmasından, öğrencilerin yaralanmasından, öğretmenlerin kötü muameleye uğramasından, ibadet edenlerin hor görülüp aşağılanmasından söz ederek aslında dini bir silah olarak kullandıklarını, bu yolla birlik sağlayıp bu unsurların imparatorluk bünyesinden koparılmaya çalışıldığını göstermek istemekte ve buradan da dikkatleri ittihad-ı İslam'ın gerekliliği üzerine toplamaya çalışmaktadır. Aynı yazıda eleştirilerin dozu “Görüyor musunuz? Ey alem-i İslamiyet! Elenizm davası sürenler, kucağımızda beslediğimiz yılanlardır.” diyerek artırılmalı da Müslüman olmayan unsurlara Osmanlılığa sadık kaldıkları müddetçe hem içerden hem de dışardan gelebilecek tehditlere karşı himaye olunacağı teminatı verilmektedir (Düzdağ, 1992: 106). Bu görüşleri itibarıyla Volkan gazetesinin fikrî çerçevesinde Osmanlılıkla iç içe geçmiş bir İslamcılık anlayışı olduğu söylenebilir.

Volkan gazetesinin Osmanlılıkla iç içe geçmiş İslamcılık anlayışı, dönemin çeşitli cemiyetleri hakkındaki kanaatler hususunda yazılan bir yazıda da görülebilmektedir. Bahse konu olan bu cemiyetlerden İttihad ve Terakki, meşrutiyeti meydana getirmek ve ıslahatlar yapmakla, Fırka-ı Ahrar'ı, her kesimden insanı bünyesine dahil ederek, gizli ya da açık olmayan hiçbir niyet taşımadığını göstermekle, Cemiyet-i İlmiye ise çeşitli milletlere mensup tüm İslam unsurlara kucağını açmak olarak gösterilen birtakım kanaatlerle övülmektedir. Ancak “İhaü'l Arabi Cemiyeti”nin kapılarını sadece Arap milletinden olanlara açtığından ötürü eleştirmekte ve bu cemiyetin gizli amaçları olduğuna vurgu yapılmaktadır (Düzdağ, 1992: 107-109). Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyetin ilanı bağlamında övülürken, herkesi ittihadına kabul etmeyişi sebebiyle de eleştirilir. İmparatorluk genelinde çeşitli cemiyetlerin oluşumuna da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu yaklaşımının sebebiyet verdiği vurgulanır. Bilhassa Kürtlerin, Çerkezlerin ve Arapların bu türden arayışlara girmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti sorumlu tutulur. Bu sebeple İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha kuşatıcı bir tarzda yeniden yapılanması gereğine işaret edilir ve cemiyete bazı kusurlara müsamaha gösterilmesi gerektiği yönünde çağrıda bulunulur (Düzdağ, 1992: 23). Pozitivistleri ele alan bir yazı da ise pozitivistler “maddeten ve fennen müsbet hakayığa inananlardır” şeklinde tanımlanmaktadır. “Hakikatperestlik” fikri ile yaşayan bu insanların, dindarlık davasında olduklarını söyleyip taklitten öteye geçemeyenlere göre daha üstün olduğu kabul edilmektedir. Pozitivistlerden insanlığın en azından maddeten istifade edebileceği, Mukallid (taklit eden) dindar olarak tanımlanan insanlardan ise hiçbir fayda sağlanamayacağı belirtilmektedir. Bunlar din için ölmek bir yana, günlük rahatlarından bile vazgeçmekte zorlanacak insanlar olarak tanımlanmaktadır (Düzdağ, 1992: 208-209).

Ahrar Fırkası ve Prens Sabahattin hakkında daha açık ve net ifadelerin yer aldığı bir başka yazıda âdem-i merkeziyetin bizde tatbik olunamayacağına dair görüşlerin tutarsızlığı üzerinde durulmaktadır. Savunulan fikre göre âdem-i merkeziyet anlayışının dönemin koşulları içerisinde uygulanabilirliği pek mümkün görülmemektedir. Ancak eğitimin nitelikli bir süreçten geçerek ilerlediği ve her ferdin Osmanlılık için yaşamayı ve ölmeyi bir vazife olarak gördüğü gün bu fikrin de uygulamada yer bulabileceği savunulur. Bu aşamaya ulaşıldıktan sonra meclis-i idareler yerine daha küçük meclis-i mebusanlar, mektebi aliyeler, fabrikalar, büyük ticarethaneler, otomobiller, tersaneler, eğitilmiş ordular ortaya çıkma ve gelişme imkânı

bulabileceklerdir denilmektedir. Âdem-i merkeziyet anlayışı sayesinde gelişecek olan vilayetler arası rekabetin böyle bir sonucu ortaya çıkaracağı düşünülür (Düzdağ, 1992: 66-67).

Gazetenin çeşitli sayılarındaki din ya da İslamiyet bahislerinde dikkati çeken bir diğer özellik ise, bunların daima din-kavmiyet ya da İslamiyet-kavmiyet şeklinde ele alındığıdır. Kavmiyete dönemin hususi özelliği ve imparatorluk içerisinde farklı etnik kökenlere sahip unsurların bulunuşu sebebiyle fazlaca dikte edici karşı bir tutum benimsemekten ziyade, kavmiyetin eksik bir anlayış olduğuna daha fazla dikkat çekilmektedir. Bu anlayışa göre kavmi ve millî birlik yalnız dünyevi faydalar veya menfaatler sağlarken din birliğinin, diğerinin eksik kaldığı manevi faydaları, menfaatleri de sağlayacağı belirtilmektedir. Ayrıca açık bir şekilde örneklendirilmektedir ki, farklı ülkelerde yaşayan aynı kavme mensup kişilerden birinin ötekini himaye etmesi sadece milliyet fikri ile olurken, farklı coğrafyalarda farklı milliyetlere mensup ancak aynı dine tabi olan kimselerden birinin ötekini himaye etmesi ancak İttihad-ı İslam yolu ile gerçekleşebilecektir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kuruluşunun da bu bağlama oturtulduğunu, özelde dünyanın her neresinde olursa olsun bir Müslümanın hukukunu korumanın, daha geniş bir çerçevede ise tüm İslam âleminin hukukunu koruma gayesini taşıdığı izah edilmektedir (Düzdağ, 1992: 238-239). Burada dinin, kavmiyetten doğan itilafları ortadan kaldıracağına dair bir inancın ağırlığı etkisini hissettirmektedir. Böyle bir anlayışın temelde, kavmiyete karşı olunmasından ziyade, dinin onu aşan birleştirici yönüne yapılan vurgu ile şekillendiğini söyleyebiliriz.

İmparatorluğun mevcut sorunlarından kurtulabilmesi ve ilerlemenin meydana gelebilmesi için İttihad-ı Umumi'nin şart olduğu ve bunun sağlanabilmesinin ise ancak din yoluyla sağlanabileceğine dair yapılan vurguyu pekiştirebilmek için çoğu kez batılılaşma çabalarının yüzeysel kalan yönlerine ve Batılı devletlerin İttihad-ı Umumiyei gerçekleştirmek için izlediği yol ve yöntemlere değinmektedir. Yalnız modacılıkta ve nefsi şehvetlerde Batıyı taklit etmenin millî haysiyetimizi ayaklar altına almaktan ibaret olacağını, aslında onlar gibi şirketler, fabrikalar meydana getirerek, sanat ticaret ve ziraat gibi alanlarda Batılılar gibi teşekküller oluşturarak imparatorluğun kurtuluşuna vesile olunabileceği belirtilir. Ancak bütün bunların sağlanabilmesi ise genel birliğin oluşturulabilmesi ile mümkün olacaktır. Kuvvetlerin bir araya gelmesi ön şart olarak kabul edilmektedir. Nitekim Batı bunun farkında olduğundan öncelikle birliğin sağlanmasının çarelerini aramış, ruhban okullarını çok büyük harcamalardan bile sakınmadan tesis etmişlerdir denilmektedir. Bu sebeple ekonomik olarak güçlenmedikçe, birbirimiz aleyhinde çalışmaktan kendimizi kurtaramadığımız sürece hakiki bir ilerlemenin sağlanmayacağına vurgu yapılmaktadır (Düzdağ, 1992: 516-518). Bu görüşlerin aynı zaman da Batı karşısında olumsuz bir tavır takınmaktan öte, Batı'nın izlediği yol ve yöntemler bağlamında imparatorluk için örnek teşkil edeceğine dair görüşün izlerini taşımakta olduğu söylenebilir. Düyun-i Umumiye üzerine kaleme alınmış bir yazıda bu kurumun "devletin göğsüne çökmüş bir kabus-i bela" olarak nitelendirildiği görülmektedir. Ülkenin adeta bir batı sömürgeci haline getirildiği bizzat dile getirilmekte ve kurumdaki harcamaların keyfiliği, lüzumsuzluğu ve abartınlığı dile getirilmektedir. Her ne kadar içerisinde bizden olanlar bulunsun da bunların Batı'nın baskısı altında olduğunu bu sebeple çözüm üretemediklerini, milletin bir an önce hukukunu aramaya yönelmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu görevi yerine getirecek olan ise meclis olarak belirtilmektedir (Düzdağ, 1992: 154).

Sonuç

18. Yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen, Batının askerî kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirilebileceğinin yollarını arama şeklinde kendini gösteren ilk Batılılaşma hareketleri, aynı zamanda Batı'nın üstünlüğünü kabul etme ve siyaset değişikliğine giderek savunmaya çekilmenin bir temsili olarak da görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen bu yönelimin dönemin kendine has koşullarından kaynaklanan bir bakıma zaruri bir ihtiyaç halinde ortaya çıktığı söylenebilir. Aynı yüzyılın son çeyreğinde ise hızlanan çöküş ile birlikte, Batı'yı model alma ve devletlerarası sahnede yeniden etkin konuma gelmek üzere, Batı'dan müttefik veya müttefikler bulma ihtiyacı da şiddetlenmiştir. Bu ittifak hareketlerine ve dar bir çerçevede başlayan Batılılaşma hareketlerine kimi zaman Fransa ve İngiltere, kimi zaman da Almanya gibi batılı devletler birer merkez ve model olarak alınmıştır. Tüm iç ve dış meselelerde Batı'nın rehberliğine başvurma hatasına düşen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma çabaları, ilerleyen zamanlarda ise açık bir şekilde Batı'nın müdahaleleri şeklini almaya başlamıştır.

III. Selim döneminden başlayarak imparatorluğun yıkılışına kadar geçen süreçte ortaya çıkan ve daha sonra Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalan siyasal ve düşünsel fikir akımlarının da böyle bir dönemde filizlenmeye başladığı görülmektedir. Dolayısıyla Tanzimat ile birlikte ortaya çıkan, dinî cemaat ayırımına dayanan millet sistemini imparatorluk vatandaşlığı temelinde, devlet ve toprak bütünlüğüne dayanan yeni bir siyasal kimlikle aşmaya çalışan Osmanlıcılık akımı gibi İslamcılık ve Milliyetçilik akımları da Batılılaşma çabalarıyla bağlantılı bir süreçler bütünü içerisinde gündeme gelmiştir.

İslamcılığın Osmanlı İmparatorluğu'nda aktif bir siyaset olarak izlendiği dönem II. Abdulhamid dönemi olmuştur. Siyasal ve düşünsel bir akım olarak İslamcılık bu dönemde, imparatorluk topraklarının dışına taşarak tüm İslam ümmetini içerecek şekilde bütünsel bir kimliğe dayanan kurtuluş reçetesi şeklinde uygulamaya sokulmuştur. İslamcılık, İslam'ı bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmak prensibi çerçevesinde şekillenmiş olsa da Batı'dan yüz çevirmiş, onun ilim ve tekniğinden vazgeçmiş değildir. Bu bağlamda Batı'nın medeni, ilmi ve teknik kapasitesiyle İslam'ın kültürel ve ahlâkî özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşimin, imparatorluğun kurutuluşuna çare olacağı düşünülmektedir.

İki meşrutiyet arası dönem milliyetçilik anlayışının da giderek şekillenmeye başladığı ve çözüm önerileri arasında yer almaya başladığı bir dönem olarak kabul edilmelidir. Nitekim Batı kaynaklı fikirlerin, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet arasındaki zaman dilimi içerisinde, serbest bir şekilde imparatorluk içerisine girdiği ve dolaşıma tabi olduğu bilinmektedir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan hürriyet ortamında ise Osmanlılık, İslamcılık ve milliyetçilik olmak üzere aslında her üç anlayış da birlikte var olmuştur. Yine de imparatorluğun dağılma süreçleri boyunca, siyasal ve düşünsel fikir hareketlerinin etkinliği bakımından, Osmanlılıktan İslamcılığa oradan da Milliyetçiliğe doğru giden bir çizginin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Dönemin İslamcılık anlayışına dair izlerin tespit edilebileceği bir kaynak olarak incelemeye tabi tuttuğumuz Volkan Gazetesi, 11 Aralık 1908 günü yayın hayatına başlamıştır. Tam ve aynen metni üzerinden çevirisi yapılarak yayına hazırlanmış olan sayılarından elde ettiğimiz bilgilere göre Volkan Gazetesi, İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın resmî kuruluş tarihi 5 Nisan 1909 olmasına rağmen (Tunaya, 1988: 182), 17 Şubat 1909 tarihli 48 numaralı gazetede İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin nizamnamesini yayınlanmış ve bu tarihten itibaren fırkanın resmî yayın organı olarak faaliyet göstermiştir. Yayına hazırlayanın da belirttiği gibi yayınlanan yazıların çoğu imzasız olmakla birlikte bunların Derviş Vahdeti'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. İncelemelerimizde Volkan gazetesi, Derviş Vahdeti'nin serbestçe fikir beyan ettiği ve şahsıyla temsil edilir hale soktuğu bir yayın izlenimi bırakmıştır. Volkan Gazetesi'nin aslında sanıldığı gibi salt İslami söylemi olmayan, evrensel barıştan söz eden, ittihatçıların katkılarından söz etmekle beraber eleştirmekten geri kalmayan, âdem-i merkezîyetçi fikirlere dönemin şartları itibarıyla uygulamada yer açmasa bile büyük önem atfeden, Müslüman olmayan unsurlara Osmanlılık çatısı altında birleşmeyi teklif eden ve milliyetçilik anlayışlarını tenkit eden, oldukça geçişken sınırlara sahip bir anlayışı temsil ettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abadan, Yavuz (1957). Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara: A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları., C. 14, S. 1-4, s. 3-37.
- Berkes, Niyazi (1990). *Türkiye' de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Bulaç, Ali (2005). İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcılığın Üç Nesli. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekinçil, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 6, s.48-67.
- Çetinsaya, Gökhan (2005). İslamcılıktaki Milliyetçilik. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekinçil, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 6, s.420-468.
- Diñer, Nahid (1988). *Türkiye' de Kültür Buhramı*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Düzdağ, Ertuğrul (1992). *Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Derviş Vahdeti Tam ve Aynen Metin Neşri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Genç, Ernur (2007). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydını. *Akademik İncelemeler Dergisi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını, C. 2, S. 1, s.133-174.
- Güngör, Erol (1990). *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Güngör, Erol (2003). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Güngör, Erol (2012). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gürsoy, Ülkü (2008). II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme. *II. Meşrutiyet*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, S. 46, s. 207-221.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram (2013b). *Türk Sosyoloji Tarihi-I (Ön Koşullar)*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram (2013a). *Türk Sosyoloji Tarihi-II (II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete)*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kara, İsmail (1986). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler I*. İstanbul: Risale Basın Yayın.
- Karpat, Kemal (1996). *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Karpat, Kemal (2008). İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyet'e Mirası. *II. Meşrutiyet*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, S. 46, s. 25-31.
- Kongar, Emre (1985). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kunt, Metin-Akşin, Sina, vd. (1997). *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti (1600-1908)*. Ed. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kuran,ERCÜMENT (1994). *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lewis, Bernard (1998). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, Bernard (1996). *Orta Doğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Mardin, Şerif (2009). Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri. *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ed. Ersin Kalaycıoğlu-A. Yaşar Sarıbay, Bursa: Dora Yayınları, s. 35-78.
- Mardin, Şerif (1989). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1997a). *Türk Modernleşmesi*. Der. Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1997b). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)*. Der. Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Meriç, Cemil (1980). *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Meriç, Ümit (1997). *Türkiye Kanatlarımızın Altında*. İz Yayınları.
- Mert, Nuray (2005). Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 6, s. 411-419.
- Okay, Orhan (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Ortaylı, İlber (1987). *Gelenekten Geleceğe*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Ortaylı, İlber (1995). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Reyhan, Cenk (2008). Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Ankara: G.Ü.A.İ.T. Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, C. 1, S. 2, s. 121-138.
- Söğütlü, İlyas (2010). Jön Türk Düşüncesinde Modernlik ve Modernleşme. *Osmanlılar IV*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, S. 54, s.219-242.
- Tunaya, T. Zafer (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları., C. 1.
- Tatar, Taner (1997). *Siyaset Sosyolojisi*. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- Turhan, Mümtaz (1994). *Kültür Değişimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ülken, H. Ziya (1998). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Vatandaş, Celalettin (2011). Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi. *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa: Dora Yayınları, s. 103-140.